

בין ציצית הכנף לגדיל הכלאיים

שיטת המהר"ם מרוטנבורג בדין כלאיים בציצית

פתיחה

היתר כלאיים בציצית הוא נושא סבוך, שכבר בגמרא תופס מקום נרחב בסוגיות שונות. גם בראשונים רבו הדיונים בנוגע להיקפו. בעוד שרוב הראשונים נטו לצמצם את ההיתר ככל יכולתם, יחיד הוא המהר"ם, שטען כי במצבים מסוימים המצווה מתקיימת דווקא בעשיית כלאיים.

שיטת המהר"ם והסוגיות הקשורות אליה

דברי המהר"ם מובאים בהגהות מיימוניות על הלכות ציצית, פרק ג אות ו:

אמנם מורי רבינו אמר לי דהא דאמרינן צמר ופשתים פוטרין בין במינן בין שלא במינן היינו דווקא יחדיו, ולפיכך נוהג לעשות לטליתות של משי ציצית של משי.

העולה מדברי המהר"ם, כי אחת הדרכים לקיים מצוות ציצית בבגד משי היא על ידי יצירת כלאיים במכוון. שיטתו תמוהה במיוחד לאור דברי ריש לקיש:

כל מקום שאתה מוצא עשה ולא תעשה אם אתה יכול לקיים את שניהם מוטב ואם לאו יבוא עשה וידחה את לא תעשה (מנחות מ. ועוד).¹

המהר"ם עצמו מתבסס על סוגיה אחרת (לט:):

אמר שמואל משמיה דלוי: חוטי צמר פוטרין בשל פשתן.

איבעיא להו: של פשתן מהו שיפטרו בשל צמר? צמר בשל פשתים הוא דפטר, דכיון דתכלת פטרה לבן נמי פטר - אבל פשתים בצמר לא; או דלמא כיון דכתיב לא תלבש

1 הפניה סתמית לגמרא במאמר זה היא למסכת מנחות.

שעטנז צמר ופשתים יחדו גדילים תעשה לך לא שנא צמר בפשתים ולא שנא פשתים בצמר?

ת"ש דאמר רחבה אמר רב יהודה: חוטי צמר פוטרין בשל פשתן ושל פשתן פוטרין בשל צמר חוטי צמר ופשתים פוטרין בכל מקום ואפילו בשיראין.
 ופליגא דרב נחמן, דאמר רב נחמן: השיראין פוטרין מן הציצית.
 איתיביה רבא לרב נחמן: השיראין והכלך והסריקין כולן חייבין בציצית!
 מדרבנן.

אי הכי אימא סיפא: וכולן צמר ופשתים פוטרין בהן - אי אמרת בשלמא דאורייתא, היינו דמישתרו בהו כלאים; אלא אי אמרת דרבנן, היכי מישתרי בהו כלאים?
 אימא או צמר או פשתים. הכי נמי מסתברא דקתני סיפא הן במינן פוטרין שלא במינן אין פוטרין - אי אמרת בשלמא דרבנן, היינו דמיפטרו במינן; אלא אי אמרת דאורייתא, צמר ופשתים הוא דפטר!
 אי משום הא לא איריא, כדרבא - דרבא רמי: כתיב הכנף מין כנף וכתיב צמר ופשתים הא כיצד צמר ופשתים פוטרין בין במינן בין שלא במינן שאר מינין פוטרין שלא במינן אין פוטרין.

בשלב הראשון של הסוגיה, דנה הגמרא בשאלה האם מותר לשים חוטי פשתן בבגד צמר ומביאה שני צדדים: מצד אחד, מאחר שתכלת חייבת להיות עשויה צמר² ממילא **נדחה** דין כלאיים בבגד פשתן, ואף חוטי הלבן יכולים להיות צמר - אך מכיוון שאין שום סיבה לדחות את איסור הכלאיים בחוטי פשתן בבגד צמר, אין להתיר ציצית כזאת.

מצד שני, מביאה הגמרא את הפסוקים:

...צָמֵר וּפְשֵׁתִים יַחְדָּו. גְּדִלִים תַּעֲשֶׂה לָּךְ עַל אַרְבַּע כְּנָפוֹת פְּסוּתָךְ אֲשֶׁר תִּכְסֶּה-בָּהּ
 (דברים כ"ב יא-יב).

ומוכיחה מכאן שאין הבדל בין צמר בפשתים לפשתים בצמר. הלימוד מתבסס על דרשת סמוכים, שמשמעותה היא שבניגוד לאיסור כלאיים בבגד רגיל, ניתן ללבוש ציצית שיש בה כלאיים.
 הגמרא מביאה את רחבה בשם רב יהודה שפוסק כאפשרות השניה.

² דין זה נלמד מבגדי כהונה. קווי דמיון נוספים בין בגדי כהונה לציצית יוצגו בהמשך.

במהלך הסוגיה, עולה כי רב נחמן, החולק על רב יהודה, מפרש את הברייתא שמביא רב יהודה כאומרת "או צמר או פשתים". מכאן מסיק המהר"ם כי לרב יהודה, החולק על רב נחמן בסוגיה (וכמותו פוסק המהר"ם), יש צורך גם בצמר וגם בפשתים על מנת לפטור בשאר מינים.

שני פתרונות לסתירת הסוגיות

ישנן מספר דרכים להתייחס לסתירה בין הסוגיות:
 האחת, לומר שיש מחלוקת בין הסוגיות. דרך זו לא תסביר את שיטת המהר"ם וגם לא תקדם את הדיון מבחינה סברתית.
 דרך שניה, המשתמעת מדברי הרמב"ם (הלכות ציצית פ"ג ה"ו), היא שהסוגיה שמתירה חוטי פשתן בבגד צמר היא דיון עקרוני שמסקנתו נדחתה מפני כלל אחר - הכלל האומר שכאשר אפשר לקיים שניהם, מקיימים שניהם.³ ניתן לנסח הבנה זו באופן קצת שונה ולומר כי הרמב"ם התכוון להבדל בין דאורייתא לדרבנן, ומדאורייתא עשה דוחה לא תעשה תמיד אך מדרבנן יש לקיים שניהם כל עוד ניתן - אך לא מתחייב כך מדבריו. בכל אופן, אם נאמר כהבנה השניה נוכל לומר כי כלאיים בציצית מוגדר כ"הותרה", ביסודו, וכך נוכל ליישב גם את שיטת המהר"ם עם הסוגיות.

פתרון הסתירה-שיטת הגר"ד

הדרך השלישית היא דרכו של הגר"ד⁴ בהבנת רבנו תם. הגר"ד מחלק בין קיום שלם של המצווה - לבן ותכלת - שבו איסור כלאיים הותר, לבין קיום חלקי, שבו איסור כלאיים רק נדחה.

כדי להסביר מדוע נאמר שאיסור כלאיים הותר לחלוטין בציצית, מחלק הגר"ד בין שתי הפרשיות בתורה העוסקות בציצית.
 הפרשה האחת:

³ הבנה זו קשה לאור החיפוש הקבוע של הגמרא אחר נפקא מינות מעשיות, אך כך היא משמעות דברי הרמב"ם. אמנם, ניתן להבין זאת אם נחלק בין דאורייתא לדרבנן.

⁴ בשיעורים לזכר אבא מרי, בעניין כלאיים בציצית.

וַיֹּאמֶר ה' אֶל-מֹשֶׁה לֵאמֹר. דַּבֵּר אֶל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם וַעֲשׂוּ לָהֶם צִיצִית עַל-כַּנְּפֵי בְגָדֵיהֶם לְדֹרֹתָם וְנִתְּנוּ עַל-צִיצִית הַכְּנָף פֶּתִיל תְּכֵלֶת. וְהָיָה לָכֶם לְצִיצִית וּרְאִיתֶם אֹתוֹ וַיִּזְכְּרֶתֶם אֶת-כָּל-מִצְוֹת ה' וַעֲשִׂיתֶם אֹתָם וְלֹא תִתּוּרוּ אַחֲרַי לְכַבֵּכֶם וְאַחֲרַי עֵינֵיכֶם אֲשֶׁר-אֹתָם זָנִים אַחֲרֵיהֶם. לְמַעַן תִּזְכְּרוּ וַעֲשִׂיתֶם אֶת-כָּל-מִצְוֹתַי וְהֵייתֶם קְדוֹשִׁים לֹא-לוֹהֵיכֶם. אֲנִי ה' אֱ-לוֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְהִיּוֹת לָכֶם לֹא-לוֹהִים אֲנִי ה' אֱ-לוֹהֵיכֶם (במדבר ט"ו לז-מא).

פרשה זו מדברת על הוספה של ציצית ופתיל תכלת לבגדו של האדם. הגר"ד טוען שהיא עוסקת בחובת גברא ובלבישה.⁵ אם כן, לפי פרשה זו ישנו רק מצב של "דחוייה" בכלאיים, כי לאיסור לבישת כלאיים ולמצוות הטלת ציצית יש את אותו מעמד, ויתרונה היחיד של מצוות הציצית הוא בכך שהיא מצוות עשה. לעומתה, בפרשה בדברים (שהובאה לעיל) נאמר כך:

לֹא תִלְבַּשׁ שְׁעֵטָנוּ צִמְרֵי וּפְשִׁתִּים יַחְדָּו.

גְּדִלִים תַּעֲשֶׂה לָךְ עַל אַרְבַּע כַּנְּפוֹת כְּסוּתְךָ אֲשֶׁר תִּכְסֶה בָּהּ.

פרשה זו מדברת על עשיית גדילים בכסות. מכיוון שהאזכור "אשר תכסה בה" מופיע בסופה, מבין הגר"ד שמוקדה של הפרשה הוא חובת הבגד, המנא, ולא הגברא. בנוסף, מתוך הסמיכות לומד הגר"ד שישנו דין "הותרה" בכלאיים בציצית, ומוסיף את הסברה ההגיונית שבבגד אין חיוב כלאיים עד שלב הלבישה, אלא שהחידוש שנלמד מהסמיכות הוא שאפילו בשלב הלבישה אין בעיה של כלאיים כי הם הותרו כבר בהטלה. הגר"ד מעיר שמצב דומה יש בבגדי כהונה.⁶ משתמע מדברי הגר"ד שהצדדים השונים בסוגיה בדף לט: מציגים את ההבנות לפי הפרשיות השונות, כאשר באפשרות הראשונה מסתמכים על הפרשייה בספר במדבר, ולכן איסור כלאיים נדחה מפני התכלת, שמוזכרת רק בפרשייה הזאת; בעוד שבאפשרות השניה מסתמכת הסוגיה על הפרשייה בדברים, ומשם נלמד ההיתר המלא לאיסור כלאיים.

⁵ נראה שהוא לומד זאת מן המילים "וראיתם אותו".

⁶ הגר"ד ממשיך לחלק בין שיטת הרמב"ם לשיטת הראב"ד בהבנת היתר כלאים בבגדי כהונה, עיי"ש.

פתרון הסתירה-הבנה אפשרית בשיטת המהר"ם

נראה שעיון בהרכבם של בגדי כהונה השונים יוכל להעלות דרך רביעית לפתור את הסתירה בין שתי הסוגיות ולהסביר את שיטת המהר"ם.

החלוקה המקובלת בבגדי כהונה היא בין בגדי לבן לבין בגדי זהב. בגדי לבן כוללים שתי מערכות דומות אך לא שוות של בגדים: א. בגדי הכהן ההדיוט; ב. בגדי הבסיסיים של הכהן הגדול. שתי המערכות מכילות מגבעת או מצנפת, כתונת, אבנט ומכנסים.

בגדי הזהב הם הבגדים שלובש רק הכהן הגדול, והם חושן, אפוד, מעיל וציץ. בתוך בגדי הזהב ניתן לחלק חלוקה נוספת. אם נקרא לבגדים בשמו של החוט החשוב ביותר בהם, החלוקה תהיה בין בגדי זהב לבין בגדי תכלת. על בגדי הזהב נאמר:

וְעָשׂוּ אֶת-הָאָפֹד זָהָב תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן תּוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מְשֻׁזָּר מְעֻשָּׂה חָשֵׁב

(שמות כ"ח ו).

וְעָשִׂיתָ חֹשֶׁן מְשֻׁפָּט מְעֻשָּׂה חָשֵׁב כְּמְעֻשָּׂה אָפֹד תַּעֲשֶׂנוּ זָהָב תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מְשֻׁזָּר תַּעֲשֶׂה אֹתוֹ
(שמות כ"ח ו, טו).

מכאן שחובה לשים בהם כלאיים. לעומת זאת, לגבי בגדי התכלת נאמר:

וְעָשִׂיתָ אֶת-מְעִיל הָאָפֹד כְּלִיל תְּכֵלֶת

(שמות כ"ח לא).

וְעָשִׂיתָ צִיץ זָהָב טָהוֹר וּפְתִיחַת עֲלָיו פְּתוּחֵי חֹתֶם קֶדֶשׁ לָהּ וְשִׁמְתָּ אֹתוֹ עַל-פְּתִיל תְּכֵלֶת וְהָיָה עַל-הַמְצַנְפֹת אֶל-מוֹל פְּנֵי-הַמְצַנְפֹת יְהִיָּה⁷

(שמות כ"ח לו-לז).

ובהם אין כלאיים.

הבדל נוסף בין בגדי הזהב לציץ הוא החוטים המשמשים לחיבור. בעוד שהציץ מכיל רק פתיל תכלת אחד, חיבור האפוד והחושן הוא כפול:

⁷ את הציץ קצת קשה להגדיר בתור בגד, מכיוון שמדובר בחוט אחד בלבד, אבל בכל מקרה אין בו כלאיים.

וְעִשִּׂיתָ מִשְׁבָּצַת זָהָב.
 וְשִׁיתִי שְׂרָשָׁרִת זָהָב טְהוֹר מְגֻבֵּלֶת תַּעֲשֶׂה אֹתָם מֵעֵשֶׂה עֲבַת וְנִתְּתָה אֶת-שְׂרָשָׁרֵת הָעֲבָתָה
 עַל-הַמִּשְׁבָּצָה...
 וְעִשִּׂיתָ עַל-הַחֹשֶׁן שְׂרָשָׁרֵת גְּבֻלֶת מֵעֵשֶׂה עֲבַת זָהָב טְהוֹר.
 וְעִשִּׂיתָ עַל-הַחֹשֶׁן שְׁתֵּי טְבָעוֹת זָהָב וְנִתְּתָה אֶת-שְׁתֵּי הַטְּבָעוֹת עַל-שְׁנֵי קְצוֹת הַחֹשֶׁן.
 וְנִתְּתָה אֶת-שְׁתֵּי עֲבָתָה הַזֹּהָב עַל-שְׁתֵּי הַטְּבָעוֹת אֶל-קְצוֹת הַחֹשֶׁן.
 וְאֵת שְׁתֵּי קְצוֹת שְׁתֵּי הָעֲבָתוֹת תַּתֵּן עַל-שְׁתֵּי הַמִּשְׁבָּצוֹת וְנִתְּתָה עַל-כְּתָפוֹת הָאֶפֶד אֶל-מוֹל
 פְּנֵיו.
 וְעִשִּׂיתָ שְׁתֵּי טְבָעוֹת זָהָב וְשִׁמְתָה אֹתָם עַל-שְׁנֵי קְצוֹת הַחֹשֶׁן עַל-שְׁפָתוֹ אֲשֶׁר אֶל-עֶבֶר
 הָאֶפֶד בְּיָמָהּ.
 וְעִשִּׂיתָ שְׁתֵּי טְבָעוֹת זָהָב וְנִתְּתָה אֹתָם עַל-שְׁתֵּי כְתָפוֹת הָאֶפֶד מִלְמַטָּה מִמוֹל פְּנֵיו לְעִמָּת
 מַחְבְּרָתוֹ מִמַּעַל לְחֹשֶׁב הָאֶפֶד.
 וַיִּרְכְּסוּ אֶת-הַחֹשֶׁן מִטְּבָעָתוֹ אֶל-טְבָעַת הָאֶפֶד בְּפִתִּיל תְּכֵלֶת לְהִיּוֹת עַל-חֹשֶׁב הָאֶפֶד
 וְלֹא-יִזַּח הַחֹשֶׁן מֵעַל הָאֶפֶד (שְׁמוֹת כ"ח יג-יד ; כב-כח).

השרשרות מופיעות שוב רק בהקשר של המקדש:

שְׂבָכִים מֵעֵשֶׂה שְׂבָכָה **גְּדִלִים מֵעֵשֶׂה שְׂרָשָׁרֹת** לְפִתְרֹת אֲשֶׁר עַל-רֹאשׁ הָעַמּוּדִים שְׂבָעָה
 לְפִתְרֹת הָאֶתָּה וְשְׂבָעָה לְפִתְרֹת הַשְּׁנִית (מל"א ד' יז).

התרגומים הארמיים מתרגמים את השרשרות, העבותות והגדילים בשורשים ג.ד.ל. וק.ל.ע. - נראה שמדובר בצורת קליעה בסיסית אחת שיש לה מספר כינויים. העולה מכאן, שהאפוד והחושן היו קשורים מלמעלה בעבותות/גדילים ומלמטה בפתיל, והכילו כלאיים, בעוד שהציץ, שהיה קשור רק בפתיל, לא הכיל כלאיים. יתכן שאפשר לחלק בין הסוגיות בצורה דומה. הסוגיה בדף מ., המביאה את הכלל של "אפשר לקיים שניהם" (שהיא גם הצד הראשון של הספק בסוגיה בדף לט:), מתמקדת בפתיל התכלת ומדברת על בגד שדומה לציץ ולמעיל בכך שיש בהם תכלת. היא מסתמכת, כפי שהסביר הגר"ד, על הפרשייה בספר במדבר - והרי לפי פרשייה זו ההיתר היחיד של כלאיים יהיה ברמה של "דחוייה"⁸.

⁸ כשיטת הראב"ד לגבי ציץ, בהשגות על הלכות כלי המקדש פ"ט ה"ב.

לעומת זאת, האפשרות השניה בסוגיה שם מתמקדת בחוטי הלבן - הגדילים,⁹ ומדברת על בגד שדומה לחושן ולאפוד בכך שאין בהם תכלת. בהם המצווה היא להטיל כלאיים, ולכן ודאי שמדובר על רמה של "הותרה".
העולה מכאן, שדווקא חוטי התכלת בבגד פשתן הם בגדר "דחוויה", בעוד שחוטי הצמר הלבנים הם בגדר "הותרה".
מה שנותר כעת להבין הוא כיצד שתי הסוגיות משתלבות יחד.

מין כנף או כלאיים

בעקבות פסיקתו של רחבה בשם רב יהודה שצמר ופשתים פוטרים בשיראין, מביאה הגמרא את דעת רב נחמן שחולק עליו ואת רבא שמביא ברייתא כדי להקשות על רב נחמן. הברייתא מובאת בגמרא בחלקים בשלבים השונים של הסוגיה, ונביא אותה כאן בשלמותה:

השיראין והכלך והסריקין כולן חייבין בציצית הן במינן פוטריין שלא במינן אין פוטריין וכולן צמר ופשתים פוטריין בהן.

הן בדין הראשון והן בדין האחרון בברייתא נחלקים רב נחמן ורבא.¹⁰

בדין הראשון חולקים רב נחמן ורבא האם הוא מדרבנן או מדאורייתא.

בדין האחרון הם חולקים האם הצמר והפשתים הם בנפרד או ביחד.

לכל אחד מהם הסבר עקבי לדיני הברייתא.

לרב נחמן חיוב שאר מינים הוא מדרבנן, ולכן לא ייתכן שידחו בהם כלאיים. לגבי סוג החוט שפותר, נראה שלדעת רב נחמן החוט המקורי מכיל שני דינים, הקיימים בשני מצבים שונים: דין אחד הוא "מין כנף", דהיינו חוטי הצמר הפוטרים בבגד צמר, והדין השני הוא צמר או פשתים, דין כלאיים – פשתן פותר בבגד צמר מדין כלאיים בציצית. בשאר מינים, מכיוון שאי אפשר לקיים את שני הדינים, קבעו חכמים שחייב לקיים אחד מהם אך לא משנה איזה מהם – וממילא ניתן לקיים רק דין של מין כנף, שהרי לא יתכן לעבור על איסור כלאיים.

⁹ על פי ספרי דברים פסקא רלד.

¹⁰ אפשר להסביר שרב נחמן ורבא לא חולקים לגבי הדין האחרון, אך בפשטות נראה שחולקים.

לרבא חיוב שאר מינים הוא מדאורייתא, ובמקרה זה לומד הוא מלשון הברייתא כי אם בחר להטיל צמר ופשתים, ולא חוטים ממין הבגד, חייב להטיל אותם יחד וליצור כלאיים. חידושו של רבא הוא שישנם שני מסלולים בציצית: או מין כנף (אולי כעין "כליל תכלת" שבמעיל) או כלאיים (כבחושן ובאפוד), כאשר כל מסלול נלמד מפרשייה אחרת. בשאר מינים יהיה צורך לשים צמר ופשתים ביחד, ואם כן החלוקה בין שתי האפשרויות בסוגיה היא שכאשר בוחר אדם במסלול של מין כנף כל ההיתר יהיה ברובד של "דחוייה"¹¹ וכאשר אדם בוחר במסלול של כלאיים פשיטא שההיתר יהיה ברובד של "הותרה".

נראה שגם רב נחמן מסכים שישנם שני מסלולים, מכיוון שלא עולה בסוגיה שהוא חולק על הדין של רחבה בשם רב יהודה לגבי חוטי פשתן בבגד צמר, ובבגדים החייבים אליבא דרב נחמן, כלומר בגדי צמר ופשתים, יוצא שחייב לשים או את המין ולהשתמש במסלול של מין כנף (במקרה של בגד צמר) או לשים את המין השני ולהשתמש במסלול של כלאיים, כפי שמוכרח להיות בבגד פשתן.

סיכום¹²

מצוות ציצית מחולקת בין שתי פרשיות. על פי הפרשה בספר במדבר יש לעשות ציצית ממין הכנף ולהוסיף עליה פתיל תכלת. במסגרת פרשה זו, הפתיל דוחה כלאיים ולכן מותר לשים ביחד איתו חוטי לבן מצמר (כי הרי אין יצירת כלאיים חדשים). אם אין פתיל תכלת, אסור לעשות כלאיים בבגד כלל, כי יכול לעשות חוטים ממין הבגד. לעומת זאת, על פי הפרשייה בספר דברים יש לעשות ציצית מכלאיים. אם מדובר בבגד צמר או פשתים, יש לעשות את הציצית מהמין השני; ואם הבגד הוא ממין

¹¹ על פי זה נבאר את הסוגיה בדף מ., המביאה את הכלל שאין עשה דוחה לא תעשה כשאפשר לקיים שניהם, ששם מדובר בסדין בציצית, דהיינו אדם שהטיל בבגד פשתן חוט צמר לבן בלבד, והחוט אינו משמש כתכלת אלא רק כמין כנף. מכיוון שהצמר לא משמש כתכלת היה צריך לעשות אותו של פשתן, כי כל היתר כלאים הוא או למי שבחר מסלול של כלאים או למי ששם תכלת ודחה את האיטור – אך לא במקרה כזה.

¹² הסיכום הוא לשיטת המהר"ם בלבד. אין לראות בסיכום זה פסיקת הלכה אפילו למי שפוסק על פי המהר"ם.

אחר,¹³ יש לעשות ציצית מצמר ופשתים יחדיו. מובן מאליו שכלאיים מותרים בציצית כזאת.

הכרעתו של רבא היא שיכול לעשות חוטים ממין כנף בהתאם לפרשה בספר במדבר או לעשות חוטים שייצרו כלאיים בהתאם לפרשייה בספר דברים.

¹³ רק לשיטת רבא ששאר מינים חייבים מדאורייתא. חשוב להעיר שהמהר"ם פוסק כרבא - דבריו מובאים בהגהות מיימוניות על הלכות ציצית פ"ג אות א.